

Armoede vanaf de oudheid tot heden

De Paradox van Voorspoed

De Paradox van Voorspoed

Een Verkenning van Armoede

Jan Ritman

Dankwoord

Elke auteur heeft een kritische meelezer nodig die voor hem van on-schatbare waarde is. Een woord van dank aan mijn vriend Hans van Alphen, die mijn broodtekst nauwgezet heeft geredigeerd en zonodig ook van steekhoudende opmerkingen heeft voorzien.

De auteur

Jan Ritman studeerde sociologie en maatschappelijk werk te Utrecht en werkte bestuurlijk in de bejaardenzorg, de psychogeriatrische verpleeghuiszorg en het beschut wonen. Verder praktisch in de zorg aan mindervaliden en eenoudergezinnen. In de sector maatschappelijke gezondheidszorg was hij werkzaam in het noordoosten van Roemenië (Suceava), waar hij voor gratis hulp aan de allerarmsten in Burdujeni een huisartsenpraktijk annex huisapotheek en onderzoekslaboratorium opzette. Hij studeerde de laatste jaren aan de VU te Amsterdam en de Erasmus University in Rotterdam filosofie en psychologie.

Auteur:	Jan Ritman
Coverontwerp:	Jan Ritman
Uitgever:	Bookmundo

© janritman2025

Website: janritman.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en /of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

*De arbeid bevrijdt ons van drie grote rampen:
de verveling, de ondeugd, en de armoede.*

Voltaire

Inhoud	De Paradox van Voorspoed	
Proloog		13
Hoofdstuk 1	Armoede	19
	Indeling en Thematiek	21
	Vaststelling	24
Hoofdstuk 2	De Oorsprong van Armoede	25
I	De eerste beschavingen in Mesopotamië	27
	De paleolithische samenleving	29
II	Het ontstaan van sociale stratificatie	31
III	Vroege vormen van armoede	32
	Aanpak van de armoede	37
	Conclusie	38
Hoofdstuk 3	Armoede in het oude Griekenland en Rome	39
I	Sociale hiërarchie in Griekenland en Rome	39
	Sociale hiërarchie	40
	De familiae	42
	De Romeinse sociale klassen	44
	Buitenlanders	46
	De status van vrouwen	51
II	De rol van de slavernij en armoede	
	in het oude Griekenland en Rome	53
	Slavernij in het oude Rome	55
	Armoede in het oude Griekenland en Rome	55
	Andere culturen	56
	Wie waren de armen in Palestina?	57
III	Filosofische en religieuze opvattingen over	
	armoede in de oudheid	62
	Religieuze opvattingen	64
	Het Christendom	65
	De mens in het economisch denken	
	van de oudheid	66
	De deugdenethiek	67
	De context van armoede	69
Hoofdstuk 4	Armoede in de Middeleeuwen	71
	Verval en armoede	71
I	Feodalisme en sociale structuren	
	van de Middeleeuwen	75

	De Middeleeuwse klassenstructuur	75
	De sociale structuren	76
II	De rol van de kerk in de ondersteuning van armen	78
	Spirituele verantwoordelijkheid	78
	De kloosters	79
	Geestelijke hulpverlening	81
	Zielenheil	82
	Staatsinmenging	84
	De sociale en economische impact van kerkelijke hulp	85
	De strijd om armen te mogen helpen	85
	Middeleeuwse filosofen en armoede	87
	Devotie in de Middeleeuwen	89
	Liber Vagatorum	92
	Armen in verzorgingshuizen	93
III	De stad versus het platteland	94
	Economische ongelijkheid	97
	Particuliere gasthuizen	100
	Middeleeuwse hofjes	102
	Leprozen	105
Hoofdstuk 5	Armoede tijdens de Renaissance en de Verlichting	107
I	Instituties	110
	Het bedelgilde	110
	Huiszittende armen	111
	De omkeer van de armenzorg	114
	De invloed van het denken van de elite	116
	Adam Smith en zijn kijk op armoede	120
II	Armoede tijdens de Verlichting	122
	Middeleeuwse Natiestaten	124
	Arme vrouwen, koppelaarsters en hoerhuizen	128
Hoofdstuk 6	Armoede in de Industriële Revolutie	131
I	De impact van de industrialisatie op sociale structuren	133
	Kinderarbeid	134
	De rol van de overheidszorg	136
II	Rafelranden van de 19 e eeuwse samenleving	138
	Armoede en sloppenwijken	138

	De opkomst van de sloppenwijken	140
	De opkomst van de Arbeidersklasse en sociale ongelijkheid	142
	Het klassenbewustzijn	144
III	Vrouwen en arbeiders	147
	Vrouwenhanden in de industriële revolutie	147
	De arbeidersklasse	149
	Armoede: een <i>'wicked problem'</i>	150
	Sociale ongelijkheid	151
	Sociale hervormingen, vakbonden en de Sociale Kwestie	157
	De Vakbonden	158
	De politieke partijen	160
IV	Sociale verworvenheden van de Industriële Revolutie	161
V	De Maatschappij van Weldadigheid	164
Hoofdstuk 7	Sociale, economische en politieke veranderingen in de 20e eeuw	167
I	De impact van de Wereldoorlogen en de Grote Depressie op armoede	168
	De Eerste Wereldoorlog tussen 1914-1918	168
	De Grote Depressie van de jaren 30	169
	De Tweede wereldoorlog tussen 1939-1945	170
	Interacties van de lokale bevolking met de bezetter	173
	Overheidsbemoeyenis en kerkelijke hulp	174
	Voorwaardelijke kerkelijke armenzorg	175
	Volksoproeren	178
II	Onze sociale zekerheid	180
	Ons socialezekerheidsstelsel in de 20e eeuw	180
	De Algemene bijstandswet van 1965	182
	Echtscheiding en de ABW	184
	Echtscheiding en de Grote Leugen	184
	Het 'eigen schuld' principe	189
III	Het maatschappelijk werk	191
	De jaren 80 van de 20e eeuw	195
IV	Internationale hulp en ontwikkeling	196
Hoofdstuk 8	Armoede in de 21e eeuw	201
I	Een rechtvaardige samenleving	207

	Onze multiculturele samenleving	214
	Een hedonistisch feminiene samenleving	217
	Genot, rechtvaardigheid en armoede	222
	Een theorie van rechtvaardigheid	224
	De mogelijkhedenbenadering van Nussbaum	227
II	Ons gelijkheidsideaal	229
	Gelijke behandeling van mannen en vrouwen	231
	Sekse gerelateerde armoedebeleving	235
III	Samenleving in transitie	236
	De participatiesamenleving	238
Hoofdstuk 9	Armoede in de 21e eeuw	243
	Maatschappelijke knelpunten	243
I	Gelijke kansen en sociale ongelijkheid	245
	Sociale ongelijkheid	249
II	Toekomstige uitdagingen	252
	Een technologische revolutie	254
III	Schulden	258
	Schuldhelpverlening	261
	De Wet schuldsanering natuurlijke personen	262
	“Schuldhelpmaatje”	264
IV	Nieuwe werkvormen	271
	Een basisinkomen	273
	Empowerment	280
	De Wet werk en inkomen (WWI)	283
	Stelselwijziging in de sociale zekerheid	284
Hoofdstuk 10	Armoede en erfelijkheid	287
	Gedrag als oorzaak van armoede	288
	Mimetische begeerte	291
	Tot besluit	292
	Vrijheid door armoede of arbeid	295
	Armoede als sociale deugd	297

De Paradox van Voorspoed

Proloog

Voorspoed is 'een toestand waarin iemand veel geld heeft en waarin hem alles goed gaat', zeggen sommige woordenboeken. Op de eerste dag van een nieuw jaar wensen we de ander vaak 'alle voorspoed' toe, waarmee we bedoelen dat hij in het komende jaar geen ongeluk, pech of tegenspoed op zijn weg zal mogen ondervinden, als het kan wel een beetje geluk, welstand, fortuin, welvaart, succes, zegen, welzijn, heil of welbevinden; allen synoniemen van voorspoed. Het is wel heel typisch dat de redactie van de 'Grote Van Dale', met een beredeneerd inventaris van het hedendaags Nederlands, het woord voorspoed niet in haar lexicon heeft opgenomen.

Aan *welstand* koppelen we doorgaans een toestand van algeheel welbevinden, waarbij geen sprake is van lichamelijk letsel of ziekte. *Rijkdom* betitelen we als het hebben van een overvloed aan geld, land, grondstoffen of andere bezittingen. Het woord *geluk* gebruiken we als een algemene uitdrukking voor een geheel aan gunstige omstandigheden, die iemand te beurt kunnen vallen en zorgen voor een aangename toestand waarin hij daarna zal verkeren. *Welvaart* is de mate waarin we in onze behoeften kunnen voorzien met middelen die schaars zijn. Ze zijn niet oneindig beschikbaar en daar staat ook een flinke prijs tegenover. Ons eigentijds begrip van 'welvaart' is bevestigd geen statisch concept dat op een bepaald moment is ontstaan, de betekenis en de meting ervan zijn door de geschiedenis heen voortdurend geëvolueerd. Wel kunnen we verschillende fases en invloeden onderscheiden.

In de oudheid en de middeleeuwen werd welvaart voornamelijk geassocieerd met materiële rijkdom en landbezit. De focus lag op de accumulatie van rijkdom, vaak in handen van een elite. Er was weinig aandacht voor de welvaart van de gehele bevolking. De kerk speelde een rol door armoede te zien als een morele toestand, en welvaart te zien als een teken van Gods gunst. Met de Verlichting kwam er een verschuiving in denken en werd welvaart steeds meer gekoppeld aan economische groei en nationale rijkdom. In de vorige eeuw breidde het begrip welvaart zich uit. Naast economische groei besteden we steeds meer aandacht aan sociale factoren, zoals gezondheid, onderwijs en sociale zekerheid. In de praktijk is welvaart een complex en multidimensionaal concept, dat niet alleen economische aspecten in zich heeft, maar ook sociale, politieke en culturele aspecten.

De paradox van voorspoed is armoede. Wij leven momenteel in een deel van de wereld waar voorspoed heerst, omreden dat ons land de afgelopen vijftig jaar een ongekende welvaartsstijging heeft doorgeemaakt. Het is in alle eeuwen nooit eerder voorgekomen dat we met zijn allen zo rijk waren en dat die rijkdom zo goed over de bevolking is gespreid. We kennen, dankzij de inspanningen van de overheid, een relatief evenwichtige economische ontwikkeling. Er is nagenoeg geen werkloosheid, de inkomens en uitkeringen stegen regelmatig en het stelsel van sociale zekerheid werd ook voortdurend en ruimschoots uitgebreid. We hebben meer vrijheden gekregen ten aanzien van seksualiteit en persoonlijke levenssfeer, vrouwen kregen volop mogelijkheden deel te nemen aan het maatschappelijk leven, we kregen gelijke rechten op het gebied van arbeid, inkomen en sociale zekerheid en mensen van hetzelfde geslacht kregen het recht om te trouwen. En als klap op de vuurpijl staat onze gemeten

factor van persoonlijk geluk in de Europese top-vijf. Op technologisch en medisch gebied werden grote vorderingen gemaakt en onze levensverwachting was nooit zo hoog als nu. Daarbij komt nog dat onze arbeidsomstandigheden dankzij automatisering sterk konden worden verbeterd. Maar toch zijn 'we' ontevreden. Die ontevredenheid wordt in de eerste plaats geuit door groepen die claimen onvoldoende in de welvaart te delen. Terwijl anderen misschien minder last van een gevoelsmatig onbehagen en angst voor verlies van werk en inkomen hebben. Angst voor veranderingen in de woonomgeving en angst voor 'de toekomst': welvaart is altijd kwetsbaar!

Alles wat in die naoorlogse periode werd opgebouwd vinden we inmiddels heel 'gewoon' geworden. Ons besef ontbreekt blijkbaar dat we vijftig jaar geleden duidelijk met veel minder tevreden moesten zijn. Begrijpelijk, we meten ons eigen welbevinden vooral af aan onze huidige persoonlijke omstandigheden. En sommige veranderingen hebben ook hun schaduwkanten, zoals individualisering, vermindering van samenhang in onze samenleving en vooral het steeds groter beroep dat alom wordt gedaan op de eigen verantwoordelijkheid. We zullen echter toch moeten leren leven met deze gevoelens van onbehagen, ze wegnemen zal niet eenvoudig zijn.

Voorspoed is in ware zin veel beperkter dan geluk: we kunnen voorspoed hebben en toch het ware geluk missen. *Geluk* (of gelukkig zijn) kan worden omschreven als het tevreden zijn met de huidige levensomstandigheden. Hierbij kunnen verschillende positieve emoties aanwezig zijn, zoals vreugde, vredigheid, ontspannenheid en vrolijkheid. *Welzijn* als synoniem van welvaart of voorspoed is een slechter idee: met een gevoel van welbevinden, door sommigen beschreven als geluk, wordt bedoeld dat het zowel lichamelijk, geestelijk als sociaal goed met een iemand gaat.

De stoïcijnse filosoof *Seneca*, destijds Keizer Nero's adviseur, woordvoerder, speechschrijver en ook kort zijn Heer als consul dienende (het hoogste officiële ambt in Rome), werd beloond met geld en geschenken, waaronder complete landgoederen. Volgens berekeningen was Seneca, naar hedendaagse maatstaven, ten minste multimiljonair. En deze rijkdom bezorgde hem als stoïcijnse filosoof een groot probleem: in het stoïcisme is de deugd de enige weg naar geluk en behoort rijkdom, evenals armoede, tot de toevalligheden van het leven en daar moest een wijs man onverschillig tegenover staan. Sommige, waarschijnlijk wat minder 'gelukkige' tijdgenoten, hadden natuurlijk onverholen kritiek op zijn rijkdom en Seneca zag zich vanwege zijn goede eer genoodzaakt hierop een bevredigend antwoord te formuleren. Hij was niet erg gelukkig met de hele situatie, want het prikkelde hem zeer. Seneca schreef in *'Het ware geluk'*: "Je hebt van die mensen die altijd zitten af te geven op de filosofie. Een van hen komt nu vast met die bekende kritiek dat jouw woorden flinker zijn dan je leven! Waarom is jouw landgoed eigenlijk zo welvoorzien? Waarom blinkt er al dat goud? Waarom al die bezittingen overzee?" Seneca ging natuurlijk in de verdediging. De essentie van zijn eerste verdediging was dat hij stelde dat hij geen wijs man was, het nooit zou worden, maar dat hij kritisch zou blijven op zijn fouten. Met filosofische spitsvondigheid verkondigde hij later na enig nadenken, dat een wijs man niet hecht aan zijn rijkdom, vandaar dat hij daar dan ook geen bezwaar tegen kan hebben. Als voorspoed en rijkdom op een bepaald moment op de deur kloppen, zal hij welwillend opendoen, maar als ze bij hem weggaan zal hij ze in alle rust uitzwaaien. Bovendien, als het waar is dat rijkdom voor een wijs man tot de speling van het lot behoort, zal dat in essentie geen verschil maken. Een wijs man zal dan rijkdom verkiezen boven armoede. Want rijkdom biedt een wijs man immers ruimere middelen om zijn

innerlijk te ontwikkelen dan dat armoede dat ooit zal kunnen doen. Armoede kent maar één deugd: Er niet onder gebukt gaan en je er niet onder laten krijgen.

Welvaart gaat ook over waardigheid: "Banen geven mensen die waardigheid en bouwen zelfvertrouwen op. Banen stellen mensen in staat zichzelf en hun gezin te onderhouden". De conclusie van diverse onderzoekers leerde ons in het verleden herhaaldelijk dat mensen met een baan minder tijd (of zin) hebben om criminaliteit te plegen. Als we dieper kijken, blijkt dat mensen die moeilijk(er) rondkomen anders aankijken tegen armoede dan mensen die wat makkelijk(er) rondkomen, zoals over wat de oorzaken van armoede zijn en welke oplossingen nu echt werken. Dit benadrukt het beeld van het bestaan van twee gescheiden werelden die weinig met elkaar in contact komen.

Alles wat in die naoorlogse periode werd opgebouwd vinden we inmiddels heel 'gewoon' geworden. Ons besef ontbreekt blijkbaar dat het vijftig jaar geleden duidelijk veel minder was. Begrijpelijk, we meten ons eigen welbevinden vooral af aan onze huidige persoonlijke omstandigheden. Sommige veranderingen hebben ook hun schaduwkanten, zoals individualisering, vermindering van de samenhang in onze samenleving en vooral het steeds groter beroep dat wordt gedaan op de eigen verantwoordelijkheid. We zullen echter toch moeten gaan leren leven met die gevoelens van onbehagen. Die gevoelens wegnemen zal niet eenvoudig zijn. De paradox van voorspoed is een materiële en sociale deprivatie, ofwel het besef van armoede door een deel van de bevolking dat zich kennelijk de gangbare levensstandaard niet kan veroorloven.

We zullen in dit boek zien hoe de bittere, naakte armoede van de vroege oudheid evolueerde tot de schaduw van voorspoed.

*De rijken zullen alles doen voor de armen,
behalve ze met rust laten.*

Karl Marx

Hoofdstuk 1

Armoede

Armoe is een complex en gelaagd begrip, door de eeuwen heen op verschillende wijzen ervaren en benaderd. Werd armoede in het verleden gezien als een vaststaand feit of een religieus gerelateerd en door God gewilde situatie, wordt het in de moderne tijd erkend als een probleem dat daadwerkelijk kan worden aangepakt door middel van beleid en interventies. Wat beslist niet inhoudt dat armoede ooit definitief kan worden uitgebannen. De evolutie van het begrip armoede, van een focus op absolute tekorten naar een bredere benadering van relatieve en multidimensionale armoede, weerspiegelt momenteel een dieper begrip van de oorzaken en gevolgen van armoede in de hedendaagse samenleving. Armoede is: “De toestand waarin een persoon of groep mensen niet in staat is om te voorzien in de basisbehoeften van een menswaardig bestaan”. Deze basisbehoeften omvatten doorgaans voedsel, kleding, huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs en kunnen zich in materiële zin (gebrek aan fysieke middelen) en in immateriële zin (gebrek aan sociale verbindingen of toegang tot informatie) manifesteren.

Toch was voorspoed bij de schepping blijkbaar al ingecalculeerd. Al direct in het eerste bijbelboek *Genesis* (wording) zien we dat het Gods wil is dat de mens leeft in voorspoed. Speciaal voor de mens maakte God een aarde en alles wat God daarop maakte was zeer goed: “En God zag al wat Hij gemaakt had, en zie het was zeer goed” (Gen. 1:31).

In oude samenlevingen als Egypte, Griekenland en Rome, was er een duidelijke en sterke hiërarchie in de samenleving, met een klein

aantal rijken en een groot aantal armen. De rijken en de Staat zorgden voor de armen door het betonen van liefdadigheid, en er was absoluut geen sprake van enige sociale zekerheid zoals we die vandaag kennen. Was het in de bijbelse tijd een Goddelijk recht, dat overigens slecht werd nageleefd, in de Europese middeleeuwen werd armoede weer beschouwd als een religieuze deugd. Het christendom speelde in die tijd een centrale rol in de vaststelling van armoede, zodat het soms wel werd gezien als een pad naar spirituele zuivering. De Heilige Roomse Kerk bevorderde de liefdadigheid steeds als een manier voor de rijken om hun zonden te verzoenen, maar in de tijd van de Verlichting stelde men armoede dan weer geheel anders vast. Filosofen, zoals *Adam Smith* en *Thomas Malthus*, stelden armoede eigenlijk voor het eerst in een economisch perspectief, of zagen het meer als een probleem dat verband hield met de wereldbevolkingsgroei en een mankerende voedselproductie. Tijdens de Industriële Revolutie nam armoede in de snelgroeïende steden zeer sterk toe. Arbeiders, en zelfs kinderen, werkten onder zware omstandigheden voor lage lonen en leefden in grootschalige diepe armoede. Wel was het ook een tijdperk waarin de eerste sociale hervormingen en dito armenwetten het licht zagen, met als doel het reguleren van de armenzorg. In de twintigste eeuw veranderde de aanpak van armoede drastisch met de opkomst van de welvaartsstaat. Vooral na de Tweede Wereldoorlog creëerden veel Europese landen, maar ook Noord-Amerika, socialezekerheidsstelsels die bedoeld waren om armoede te verminderen via werkloosheidsuitkeringen, pensioenen en het beschikbaar stellen van universele gezondheidszorg.

Traditioneel werd armoede vaak gedefinieerd in absolute termen, dat wil zeggen een afgesproken minimumdrempel van fysieke behoeften zoals voedsel en onderdak. De Wereldbankdefinitie was een

andere dan onze huidige definitie: Extreme armoede wilde zeggen te moeten leven van minder dan \$1,90 per dag (€1,80). In de loop der tijd is echter het begrip "relatieve armoede" steeds belangrijker geworden. Daarin gaat armoede niet slechts over fysieke tekorten, maar ook over het onvermogen om deel te nemen aan het normale sociale leven van een samenleving. In rijke landen kunnen mensen zelfs als 'arm' worden gekenmerkt als hun levensstandaard aanzienlijk lager ligt dan het nationale gemiddelde, ook al zijn hun basisbehoeften geheel gedekt.

Recente benaderingen, zoals de Multidimensionale Armoede Index (MPI), erkennen dat armoede niet alleen over inkomen gaat, maar ook over toegang tot onderwijs, gezondheidszorg en basisvoorzieningen zoals elektriciteit en drinkwater. Meer en meer groeide de aandacht voor het verband tussen armoede en ongelijkheid, hoewel een land als geheel rijk kan zijn, terwijl binnen dat land toch een grote ongelijkheid bestaat, waardoor bepaalde groepen mensen in armoede moeten leven. Dit heeft geleid tot discussies over herverdeling van rijkdom, de noodzaak van inclusieve economische groei en het focussen op het ontstaan van armoede. Maar we mogen ook de ogen niet sluiten voor slinkse vormen van fraude die al in de middeleeuwen ontstonden en waardoor de samenleving zich destijds druk maakte over 'goede' en 'slechte' armen. Tenslotte zijn er ook wetenschappers die ons bepalen bij de waarheid dat armoede soms gerelateerd kan worden aan onverantwoord gedrag en cultuur.

Indeling en thematiek

Welbewust is de indeling van dit boek zo in hoofdstukken gerelateerd, dat ze refereren aan belangrijke maatschappelijke veranderingen in bepaalde perioden van de geschiedenis. Zoals de manier van denken, de ernst van de problematiek of de manier waarop bepaal-

de vormen van daadwerkelijke hulp aan armen in de praktijk werden gebracht.

Als startpunt van dit boek is gekozen voor het jaar 5000 v.Chr. Globaal is dit het jaar in onze menselijke historie dat vaak wordt gezien als een keerpunt in de menselijke geschiedenis. Het markeert de overgang van een jagersverzamelaarssamenleving naar een agrarische samenleving, wat uiteindelijk de weg vrijmaakte voor de ontwikkeling van complexe beschavingen en de moderne wereld zoals we die vandaag kennen. Maar helaas ook een periode waarin bepaalde vormen van armoede voor het eerst werden waargenomen. De Griekse- en Romeinse periode is weer van evident belang voor de wijze waarop filosofisch werd gedacht over het bestaan van armoede, en belicht ook een andere vorm van armoede: het ontstaan van vrijwillige armoede. De middeleeuwen markeren specifiek de rol die de dan machtige Rooms-Katholieke Kerk, en later de reformatische kerken ten dele, speelden in de armoedeproblematiek, waarbij de goddelijke wil, de religieuze deugdenethiek en het zielenheil van de gelovigen een belangrijke rol speelden. De renaissance bracht ons een radicale manier van omdenken, waarbij de filosofische en economische theorieën over armoede van Adam Smith opzien baarde en wat later ook die van Thomas Robert Malthus, in het debat over de relatie tussen bevolkingsgroei en armoede. Het 'Malthusiaans plafond', inhoudende dat er een grens zou bestaan aan de groei van de bevolking door gelimiteerde hoeveelheden land, opende velen de ogen. In de periode van de Industriële Revolutie ontstonden zeer grote veranderingen door de impact van de industrialisatie op de sociale structuren, de focus op sociale ongelijkheid en de opkomst van de arbeidersklasse. De impact van de beide wereldoorlogen, de 'Grote Depressie', de opkomst van het communisme en het kapitalisme met zijn verschillende benaderingen van armoede,

drukten eveneens duidelijk een stempel op de periode van de twintigste eeuw. Tenslotte brengt onze eenentwintigste eeuw weer een geheel nieuwe dimensie voor het voetlicht: een sterke focus op globalisering, nieuwe vormen van arbeid, een technologische revolutie, maar ook weer nieuwe vormen van armoede.

Stilstand is inherent aan achteruitgang. We zullen ernstig moeten blijven nadenken over de invloed van de ongekende technologische invloeden op de werkgelegenheid en de impact van klimatologische veranderingen, die ook van invloed kunnen zijn op specifieke vormen van armoede. Alleen al de grote invloed van Artificiële Intelligentie (AI) en de zorgen om de opwarming van de aarde, met gevolg dat het steeds moeilijker gaat worden langdurig in de buitenlucht te werken of op snikhete kantoren te moeten werken. Waarbij kantoordirecties voor het dilemma staan óf te gaan werken met geheel onorthodoxe werkmethoden óf te moeten kiezen voor grootschalige koeltechnieken die ook het milieu weer extra zullen belasten. Ook deze futurologische uitdagingen zullen in dit boek niet worden vergeten. Nu al zien wij dat supermarkten hun lopendeband-kassa's met kassières drastisch verminderen en daarvoor in de plaats kiezen voor zelfscankassa's. In Utrecht centrum is enige tijd geleden een pilotproject gestart, waar bij het eerste bezoek een creditcard moest worden geregistreerd. Bij elk bezoek aan de winkel kon dan de boodschappenwagen gevuld worden, die bij het verlaten van de winkel volautomatisch wordt gescand en afgerekend. Robotisering zal in vele sectoren van de samenleving hard nodig zijn vanwege dure en schaarse werkkrachten, maar evengoed problematisch worden voor mensen die daar niet de juiste opleiding voor volgden.

Vaststelling

Het containerbegrip *armoede* kan in het Nederland van heden eigenlijk praktisch niet meer voorkomen dankzij ons zeer goede sociale stelsel. Met uitzondering van de gemarginaliseerden, zoals illegalen zonder rechten en inkomen, die eufemistisch als ongedocumenteerden worden bestempeld, en de al dan niet vrijwillige dak- en thuislozen. En als armoede objectief berekend in Nederland toch om bepaalde redenen nog wel voorkomt, treft dit maar een klein deel van de bevolking. Een deel hiervan heeft wel werk, maar heeft er bijvoorbeeld voor gekozen parttime te werken. Het betreft dan zelfstandigen, die niet in staat zijn een normaal belegde boterham te verdienen door concurrentie van misschien te veel winkels met hetzelfde aanbod. Of bij mensen die het spoor bijster raken als ze hulp zoeken voor hun problemen. Dat is feitelijk gewoon oplosbaar en moeten we ook niet onder ‘in armoede leven’ rangschikken. Wat hier doorgaans wordt aangeduid met ‘armoede’ is beslist geen objectieve armoede, maar feitelijk relatieve armoede. In algemene taal: het niet rond kunnen komen van het beschikbare inkomen. Om deze beide grootheden niet steeds opnieuw te moeten definiëren wordt in dit boek steeds voor zowel objectieve- als relatieve armoede het containerwoord *armoede* gebruikt.

Hoofdstuk 2

De Oorsprong van Armoede

Het creëren van een overzicht van sociale structuren en het ontstaan van armoede in de periode vanaf 5000 jaar v.Chr. tot heden, vereist een duik in de vroege geschiedenis van de mens, toen de eerste agrarische samenlevingen ontstonden. Deze periode markeert het begin van georganiseerde samenlevingen en de overgang van nomadische levenswijzen naar vaste nederzettingen, wat een diepgaande invloed heeft gehad op sociale structuren en economische ongelijkheden.

Vanaf ongeveer 10.000 v.Chr. tot 5000 v.Chr., de periode tussen het paleolithicum en het neolithicum, leefden mensen voornamelijk als jagersverzamelaars. In weerwil van het feit dat de jaartelling volgens het jodendom inging op het moment waarop de schepping van de wereld had plaatsgevonden. Op grond van de *Tenach*, het heilige boek van de Joden, werd de schepping geacht te hebben plaatsgevonden in het jaar 3761 Anno Mundi ten opzichte van het begin van de christelijke jaartelling. Een heilig boek, zoals de *Tenach*, is per definitie onaantastbaar en kritiek daarop is niet mogelijk. Maar de oudste, ons bekende mensachtige, de *Homo habilis* (handige mens), ontwikkelde zich zo'n 2,5 miljoen jaar geleden en de eerste *Homo sapiens* (verstandige mens) liep al vanaf ongeveer 300.000 jaar v.Chr. op onze aardbol rond. Waarom is die constatering nodig? Het is zeer aannemelijk dat in of na de vierde eeuw v.Chr., rond 3761, op een bepaalde manier toch 'de eerste mens alsnog op aarde kwam'; daarover later.

Tijdens de Neolithische revolutie van 10.000 v.Chr., waarbij ook de nieuwe steentijd werd ingeluid, migreerde de bevolking van een

nomadische leefwijze naar een sedentaire leefwijze. De term sedentair is afkomstig van het Latijn *sedere* wat zitten betekent. Mogelijk is de oorzaak van die verandering van leefwijze een klimaatverandering, althans zo wordt algemeen verondersteld. De sedentaire bevolking zocht vruchtbare plaatsen op en bouwde daar vervolgens steden en dorpen. De als oudste aangemerkte stad is waarschijnlijk het bijbelse Jericho.

De eerste beschaving ter wereld, althans wat voorzichtig: één van de oudste beschavingen, zou zijn ontstaan in *Sumer* of *Soemer*; het zuidelijk deel van Mesopotamië. De 'Hof van Eden' (het Paradijs), waar de eerste mensen volgens bepaalde religies en mythologieën zouden hebben geleefd (Adam en Eva), zou geassocieerd kunnen worden met het vruchtbare gebied tussen de rivieren de Tigris en de Eufraat. De meningen daarover zijn beslist niet unaniem en het zou evengoed in de regio van het huidige Iran of Turkije gelegen kunnen hebben, of zelfs in Afrika. Wel is het belangrijk te weten, dat het verhaal van de Hof van Eden zeer vaak symbolisch wordt geïnterpreteerd en niet noodzakelijkerwijs als een letterlijk geografische locatie wordt gezien. Het idee van het paradijs dient eerder gezien te worden als een spirituele of symbolische voorstelling van een ideale 'staat van zijn', een Utopia, dan als een fysieke plek op aarde.

Een andere entiteit was het *Epos van Gilgamesh*, dat een blijvende invloed heeft gehad op de gehele wereldse literatuur en cultuur en de elementen daarvan ook terug te vinden zijn in latere mythen, legendes en literaire werken. Pragmatici zullen misschien hun schouders hierover ophalen, maar het cultureel erfgoed '*Epos*' gaf ons wel een belangrijk inzicht in de oude Mesopotamische beschaving, met haar hoge waarden en overtuigingen. In ieder geval gaf het ons ook waardevolle informatie over de sociale, politieke en religieuze struc-

turen van die tijd. En dat zijn juist de onderliggende grootheden die armoede kunnen laten ontstaan of in stand houden.

I

De eerste beschavingen in Mesopotamië

Mesopotamië was een regio waar verschillende religies en mythologieën floreerden en die beide invloed hebben gehad op de religieuze overtuigingen die later ook in de canon van de Bijbel werden vastgelegd. Deze boeken zijn al heel vroeg door de kerk aanvaard als het Woord van God. Overigens, zonder enig oordeel wordt 'het oudste boek' hier steeds gewoon als literatuurbron genoemd of geciteerd.

Belangrijk is te weten, dat de Mesopotamische beschaving duidelijk invloed heeft gehad op de vorming van een aantal bijbelse verhalen, zoals de zondvloed verhalen die overeenkomsten vertonen tussen het Mesopotamische- en het bijbelse verhaal van Noach. Maar zoals gezegd, ook van evident belang is het bestaan van '*Het Epos van Gilgamesh*', een van de oudste, maar minder bekende, literaire werken ter wereld, afstammend van het oude Mesopotamië. Het Epos, een episch gedicht uit de Sumerische beschaving (2100-2000 v.Chr.), vertelt ons het verhaal van *Gilgamesh*, de koning van *Uruk* (in de Bijbel *Erech*), over zijn avonturen en zoektochten naar onsterfelijkheid. Zijn afbeeldingen tonen hem vaak als een heroïsch figuur die zowel menselijke als goddelijke eigenschappen bezat. De thematiek van het epos ging onder meer over moed, vriendschap, sterfelijkheid en de relatie tussen mensheid en goden. Ook het bekende verhaal over de zondvloed kwam in zijn epos aan de orde en vertoont duidelijke overeenkomsten met het bijbelse verhaal van *Noach*, waarin wordt vermeld dat hij op Godsbevel een ark bouwde en daarin met zijn

familie en één paar van elk bekende diersoort de (historische) water-vloed wist te overleven (Genesis 6:11-20). Wel is het verhaal in de bijbelse traditie absoluut, terwijl deze in de Griekse, Hindoeïstische, Babylonische en Midden-Amerikaanse traditie een meer legenda-rische opvatting hebben meegekregen.

Willen we de context van armoede in de eerste eeuwen na het be-gin van de christelijke jaartelling, Anno Christi, enigszins duiden, dan zullen we ons moeten verdiepen in de gebeurtenissen en de cultu-rele interacties die van invloed waren op de situaties uit de bijbelse teksten. Neem nu Jezus' verzuchting in Matteüs 26: 11 *"Want de armen zijn altijd bij jullie"*, dat is een nogal schurende tekst! Dit citaat is weliswaar incompleet, de rest van de uitspraak was gerelateerd aan een zalving in de aanloop naar Jezus' 'Laatste Avondmaal', kort voor zijn kruisiging.

Uruk, veelal beschouwd als de oudste echte stad, waarvan de in-vloed zo groot was dat de Urukperiode naar de stad is genoemd, lag tussen Babylon, de 'moeder van alle hoeren en van alle gruwe-lijkheden ter wereld' (Openbaring 17:5) en *Ur*, de stad aan de benedenloop van de Eufraat, waar de rivier in de Perzische Golf uitmondt. Volgens het Oude Testament zou aartsvader Abraham, de 'vader van vele volkeren', geboren zijn in *Ur der Chaldeeën*. Het was vruchtbaar aangeslibd land en waarschijnlijk gelegen aan een later verzande arm van de Eufraat. De eerste kern waar de neolithische revolutie zich ooit voltrok. In Uruk nam de bevolkingsgroei waar-schijnlijk niet alleen toe vanuit de eigen bevolking, maar ook door migratie. Feitelijk het eerste voorbeeld van wat later wel de stede-lijke revolutie werd genoemd. Uit latere tijden weten we dat ver-stedelijking en een grote toename van migranten, doorgaans tot minder welvaart en meer armoede zouden leiden. In het droge Me-sopotamische klimaat werd het water voor de akkerbouw via kana-

len en dammen naar de velden geleid. Een kwetsbaar irrigatiesysteem, want steeds bestond het gevaar dat deze installaties door vijanden vernietigd konden worden; een desastreus scenario voor de landbouw. Sommige historici zijn van mening dat rond het jaar 3000 v.Chr. in Uruk een catastrofe had plaatsgevonden door een dambreuk. Rond deze tijd kwam geheel plotseling een abrupt eind aan de gebruikelijke geschreven aantekeningen. Mogelijk was deze dambreuk het gevolg van gevechten tussen Soemeriërs en Semieten. Daarbij werd ook de mogelijkheid geopperd dat de dambreuk misschien gerelateerd was aan het ontstaan van de verhalen over de zondvloed in Mesopotamië. Heel plausibel, maar een dambreuk ontstaat vrij plotseling terwijl Noach 40 à 50 jaar deed over de bouw van de ark. Een mythe? De meeste natuurwetenschappers en veel theologen geloven niet dat er ooit zo'n wereldwijde zondvloed is geweest. Belangrijk is wel dat de goed bewaard gebleven omvangrijke tempelarchieven in Uruk de nieuw-Babylonische tijd nauwgezet documenteerden en eveneens van groot sociaal belang was dat het ook als opslag- en verdeelcentrum fungeerde. In tijden van hongersnood konden families hun kinderen in de tempel kwijt als lekenbroeder of lekenzuster; een puur liefdevolle sociale oplossing.

De paleolithische samenleving

De vroege paleolithische samenlevingen hadden een relatief egalitaire structuur. Alle verworven middelen werden gedeeld binnen de groep waar weinig sociale stratificatie was, ofwel een indeling van groepen mensen in maatschappelijke lagen. Er was in die woon- en leefgemeenschappen beslist geen sprake van een verdeling in subgroepen waartussen sociale ongelijkheid bestond. Doordat er geen sociale lagen bestonden had het volstrekt geen zin om meer bezit, status, of macht te verwerven dan een ander om hoger in de groeps-

hiërarchie te komen: *social climbing* kan nooit bestaan in een enkelvoudige laag. Het was een gemeenschap, een plaats waar mensen met gemeenschappelijke kenmerken op vaste basis bij elkaar zijn, om samen te kunnen (over)leven en elkaar te beschermen. Een samenleving die per definitie geen bezit kende. De gezamenlijke behoeften waren direct gerelateerd aan de dagelijkse inspanningen van het jagen en verzamelen, waarin het kardinale aspect een vanzelfsprekende werkverdeling was. Zowel de jagers als zijn oppassers, die de omgeving afspeurden naar mogelijke roofdieren die de jagers konden aanvallen, waren van gelijk belang binnen de groep; beiden konden niet veilig zonder de andere werken. Maar ook degenen die de prooi en andere opbrengsten van het veld, snel naar de grot of overdekte schuilplaats brachten, waren eveneens van gelijk belang. Evenzo degenen die het vuur brandende hielden en de ingang van de grot bewaakten. In feite was de groep voor zijn bestaan hoofdzakelijk afhankelijk van de hoeveelheid voedsel die ze per dag konden dragen. Als er sprake zou zijn van voedselgebrek (opkomende armoede) zou dat vrijwel direct moeten resulteren in het verder trekken van de gehele groep naar elders. Waarbij eerst verkenners werden heengezonden om een nieuwe, geschikte plaats te ontdekken; het waren tenslotte nomaden. Sociaal zouden er wel verschillen kunnen zijn ontstaan als een groepslid de gemeenschap op een of andere manier zou schaden. De straf daarvoor kon bestaan uit een plaats verder weg van het warme vuur, in tegenstelling tot de groep die waarschijnlijk regelmatig van plaats wisselde. De meest ellendige straf was uit de groep gezet worden, in die tijd hield dat regelrecht een doodvonnis in. Zonder gezamenlijkheid en dus bescherming was bestaan buiten een groep onmogelijk. Evolutionair is al bepaald dat sociale uitsluiting in ons hedendaags leven zo'n heftige reactie teweegbrengt.